परिशिष्टम् - ५

॥ "प्रकाशित भोजव्याकरणस्यावश्यक शुद्धयः" ॥

महोपाध्याय श्रीविनयसागरविरचितं भोजव्याकरणं प्रथमं वर्धमाननगर-वास्तव्यैः शास्त्रि श्रीहरिशङ्करकालिदास महानुभावैः वैक्रमे १९७५ तमे वर्षे (वीर संवत् २४४४) संशोधितं प्रथमसंस्करणरूपेण प्रकाशितम्।

तत्कालीनाऽञ्चलगच्छाधिपति श्रीगौतमसागरसूरीणां उपदेशात् कच्छ-देशीय-लघुतुम्बिका निवासिनः उवासिनः उमरशी-रायशी नामकस्य श्रेष्ठिनः सुशीलया जेतबाइ - संज्ञया गृहीण्या परलोकप्राप्तस्य स्वपतेः स्मरणार्थं मुद्रापयित्वा स्वगुरवे समर्पितमासीत्।

अस्य ग्रन्थस्य द्वितीयं संस्करणं वैक्रमे २०४१ तमे संवत्सरे (वीर सं. २५११) खिस्तस्य च १९८५ तमे वर्षे श्री आर्यजयकल्याणकेन्द्र - मुम्बईना श्री आर्यरक्षित प्राचीन ग्रन्थोद्धार क्रमांक ९-११, एवञ्च ग्रन्थक्रमांक ३० रूपेण

१. भोजव्याकरणम्
२. विद्वच्चिन्तामणिः
३. अनेकार्थ नाममाला (हिन्दी)

इत्येतत् ग्रन्थत्रयं सम्पूटीतं कृत्वा, "महापाध्यायश्री विनयसागरजीगणिवर्यैर्विरचितम् भोजव्याकरणम् (विवरण-परिशिष्टैरलङ्कृतम्) प्रकाशितम्।

तस्य द्वितीयसंस्करणस्य सहायं गृहीत्वा सघनमध्ययनं अस्मिन् शोधनिबन्धे प्रस्तुतम्।

किन्तु तत्र ग्रन्थे आवश्यक शुद्धयः विनम्र भावेन प्रदर्श्य तृतीय-संस्करणसमये सम्पादकैः सावधानेन भवितव्यमिति सप्रश्रयं सादरं प्रस्तूयन्ते।

तासु आवश्यक शुद्धिषु -

१. संस्कृतमुद्रणदोषाः।

२. गुर्जरानुवादमुद्रणदोषाः।

३. दुर्मुद्रितं शोधनम् ।

४. अवधेयाशुध्धिदर्शनम् च ।

तत्राधः निर्दिश्यन्ते ।

(१) भोजव्याकरणे - प्रथमावृत्तौ (पृ. ६) सन्ध्युपयोगिसंज्ञाप्रकरणे ''दीर्घो विसर्गानुसार (१-१-३६) इत्यत्र ''दीर्घोविसर्गानुस्वार'' इति भवेत्।

(२) द्वितीय स्वरसन्धिप्रकरणे (पृ. ७) दध्ध्यानयादिसिद्ध्यथँ (१-२-७) इत्यात्र 'सिध्ध्यर्थं ' भवेत्।

(३) तत्रैव स्वरसन्धिप्रकरणे (पृ. ८) सर्वत्रसूत्रान्तरोऽपि (१-२-९) इत्यत्र सर्वत्रसूत्रान्यतरोऽपि इति भवेत्।

(४) तस्मिन्नेव स्वरसन्धिप्रकरमे (पृ. ११) ''प्रयोगाणां सुसाघना'', (१-२-२९) इत्यत्र प्रयोगाणां सुसाधना इति योग्यम्।

(५) चतुर्थे व्यञ्जनसन्धिप्रकरणे 'भवेत ष्टुत्व' (१-४-१२) इत्यत्र (पृ. १४) भवेत ष्टुत्वं इति भवेत्।

(६) पञ्चमे विसर्गसन्धिप्रकरणे (पृ. १७) 'यथा सिद्धयति' (१-५-८) इत्यत्र 'सिध्ध्यति' इति योग्यं वर्तते।

(७) सप्तमे स्वरान्तपुंल्लिङ्गप्रकरणे (पृ. १९) विभक्तयन्तं पदं त्विह' इत्यत्र विभक्त्यन्तं पदं त्विह इति भवेत्।

(८) तत्रेव (पृ. २२) 'अकारस्य भवेदेस्मि' (१-७-९६) इत्यत्र अकारस्य भवेदेस्भि' इत्यवं भवेत्।

(९) तत्रैव (पृ. २२) <u>'सुसिद्धयति'</u> (१-७-१८) इत्यत्र <u>'सुसिद्ध्यति'</u> इति भवेत्।

(१०) तत्रैव (पृ. ३०) <u>'हाहा हूहू सस्वस्तस्य</u> (१-७-५९) इत्यत्र' <u>हाहा हूहू सखा तस्य'</u> इति भवेत्।

(११) तत्र (पृ. ३१) <u>'शङ्केश्वराख्यमिह तिर्थमिदं हरेश्च'</u> (१-७-६९) इत्यत्र <u>'तीर्थमिदं हरेश्च'</u> इत्येवं भवेत्।

(१२) तत्र (पृ. ३३) 'पञ्चम्या अथ षठया' (१-७-८०) इत्यत्र 'षष्ठ्या' इति भवेत्।

(१३) तत्र (पृ. ३९) <u>'रूपं तृप्रत्ययान्तस्य-वं'</u> (१-७-१५५) इत्यत्र <u>रूपं तृप्रत्ययान्तस्यै-वं</u> इति भवेत् ।

(१४) अष्टमे स्वरान्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणे (पृ.-४२) <u>सर्वस्य ननु</u> (१-८-९०) इत्यत्र <u>सर्वस्यै ननु</u> इति भवेत् ।

(१५) तत्रैव (पृ. ४३) <u>बुद्ध्यै च बुद्धये</u> (१-८-१४) इत्यत्र बुद्धयै च बुद्ध्यै च <u>बुद्धये</u> इति भवेत् ।

(१६) तत्रैव (पृ. ४४) 'वधूवद् भो अमापाल' (१-८-२३) इत्यत्र वधूवद् भो क्षमापाल इत्येवं भवेत् ।

(१७) दशमे हसान्तपुंल्लिङ्गप्रकरणे (पृ. ५१) <u>झभान्तरस्य झभाः स्धवोः'</u> (१-१०-७) इत्यत्र <u>झभान्त-स्य झभाःस्ध्वोः</u> इति भवेत्।

(१८) तत्र (पृ. ५३) <u>आदिग्रहतो</u> (१-१०-१५) इत्यत्र <u>आदिग्रहणतो</u> 'इति ' भवेत्।

(१९) तत्र (पृ. ५९) स्यादिददमसो (१-१०-५४) इत्यत्र स्यादिदमदसो रिति भवेत्।

(२०) तत्रैव (पृ. ६०) पादटिप्पण्यां <u>षोङः</u> (१-२-४४) इत्यत्र <u>षोडः</u> इति भवेत्।

(२१) तत्र (पृ.६१) राड्भ्या राड्भिःस्तथां (१-१०-६६) इत्यत्र राडभ्यां राड्भिस्तथा इति भवेत्।

(२२) तत्र (पृ.६३) स्तोः श्चुभिः रचुस्नेनव इत्यत्र स्तोः श्चुभिः स्पुरनेनैव इति भवेत्।

(२४) अव्ययप्रकरणे (पृ. ७९) पादटिप्पण्यां तत्राऽऽदिविभक्तयर्थे (१-११-२२.)इत्यत्र तत्राऽऽदिर्विभक्त्यर्थे इत्येवं भवितव्य।

(२५) तत्र (पृ.८२) सर्वेऽप्यव्याः मता (१-१४-२२.) इत्यत्र सर्वेऽप्यव्ययाः मताः इति भवेत्।

(२६) द्वितीयाऽऽ म्रडिता (१-१३-२२) इत्यत्र द्वितीयाऽऽम्रेडिता (पृ.९४) इत्येवं भवेत्।

(२७) तत्र (पृ. १००) मुकतै (१-१६. ६४) इत्यत्र मुक्तौ इत्येवं भवेत्।

(२८) एवं (पृ.११४) प्रवाहः कुम्भकृद्यथा इत्यत्र प्रवादः इत्येवं भवेत्।

(२९) तद्धितप्रकरणे (पु. १२६) वृद्धिर्नसन्धिध्वोर्युट च (१-१८-५६) इत्यत्र युट् च इति साधुः।

(३०) तत्र (पृ. १२८) निर्घारणे (१.१८.६९) इत्यत्र निर्धारणे इति भवेत्।

(३१) तत्र (पृ. १३०) अष्टादशो द्वयशीतिश्च (१-१८.७७) इत्यत्र द्व्यशीतिश्च इति भवेत्।

(३२) तत्रैव (पृ.१३१) पञ्चकुत्वस्थाऽपरे (१-१८-८२) इत्यत्र पञ्चकृत्वस्तथापरे इति भवेत्।

॥ द्वितीयावृतिः ॥

(३३) द्वितीयावृतौ भ्वादिप्रक्रियायां (पृ. १३६) स्थितिरिपि भवति पुनरत्र (२.१.७७) इत्यत्र स्थितिरपि इत्येवं भवेत्।

(३४) परोक्षभूतकालप्रत्ययनिर्देशतालिकायां (पृ.१४२) मध्यमपुरुष द्विवचनस्य अतुस् इत्यस्य स्थाने अथुस् इत्येवं भवेत्।

(३५) तत्र (पृ. १४४) भवितास्थि (२-१-६२) इत्यस्य स्थाने भवितास्थ इति भवेत्।

(३६) तत्रैव (२.१.७९) यथाक्रतात् इत्यत्र यथाक्रमात् इति योग्यम्। (पृ. १४६)

(३७) तत्रैव (२.१.८१) तत् इट् च (२.१.८१) इत्यत्र तत इट च इति योगदम्।

(३८) तत्र (पृ. १४९) सेधात पूर्ववत् (२.१.१००) इत्यत्र सेधति पूर्ववत् इति भेवत्

(४०) तत्र (पृ.१६४) सृ.शास् स्था (२.१.१९१) इत्यत्र 'ख्या' इति भवेत्।

(४१) तत्र (पृ.१६५) द्वितीयपङ्क्तौ रारो झसे दशामथ (२.१.१६९) इत्यत्र दृशामथ इत्येवं भवेत्।

(४२) तत्र (पृ.१७७) द्वितीययङ्क्तौ टुवम् उपदिरणे (२.१.२८३) इत्यत्र टुवम् उद्गीरणे इति।

(४३) तत्र (पृ. १९२) द्वितीयपङ्क्तौ सेहे चाथ सहिशीष्ट (२.१.३८३) इत्यत्र सहिषीष्ट इत्येवं भवेत्।

(४४) तत्र (पृ. १९६) द्वितीयपङ्क्तौ बुवाप पुनरूदतुः (२.१.४१२) इत्यत्र उपतुः इत्येवं भवेत्।

(४५) तत्रैव (पृ. १९७) पादटिप्पण्यां सूत्रनिर्देशो वर्तते - तत्र "वयो यस्य किति जादौ वौवा" इत्यत्र जादौ इत्यस्य स्थाने णादौ इत्येवं भवेत्। (२.१.१८९)

(४६) तत्र (पृ. १९८) यो वेञ् संवरण (२.१.४२३) इत्यत्र संवरणे इत्येवं भवेत्।

(४७) तत्रैव (पृ. १७८) पुनर्विव्ये वयाद् (२-१-४२४) इत्यत्र वीयाद् इत्येवं भवेत्।

अदादयः

(४८) अस्मिन् प्रकरणे (पृ. २०७) द्वितीयपङ्क्तौ पुनमृष्टां (२-२-५५) इत्यत्र पुर्नमृष्टां इत्येवं भवेत्।

(४९) तत्र (पृ. २०७) अमार्डमाट् (२-१-५६) इत्यत्र अमार्डमार्ट् इत्येवं भवेत्।

(५०) तत्र (पृ. २०९) ह्यश्वसीददश्वसत् (२.१.७१) इत्यत्र ह्यश्वसीदश्वसत् इति।

(५१) तत्र (पृ. ६७०) द्विषप्रीतौ द्वेष्ट (२,१.११८) इत्यत्र द्वेष्टि इत्येवं भवेत्।

ह्वादि गण :

(५२) अस्मिन् प्रकरणे (पृ. २१७) द्वेस्तावप्यनुर्त्तनात् (२.३.२४) 'इत्यत्र द्वेस्तावप्यनुवर्तनात्' इति वकाररस्यावश्यकत्वम्।

(५३) अत्र आत्मनेपदप्रक्रियायां (पृ.२१९) द्वितीयपङ्क्तौ अमास्तवं भवेद् ह्वादेशरात्मनेपदिनः क्रियां (२. ३. ३९) इत्यत्र अमास्तैवं भवेद् ह्वादेरात्मनेपदिनः क्रियाः इति सां इत्यस्य स्थाने स्तै एवं शकारलोपः भवेत्।

॥ दिवादिगणः ॥

(५४) अस्मिन् प्रकरणे (पृ.२२३) द्वितीयपङ्क्तौ सादेश्चैवार्धश्वातुकस्य च (२,४.७) इत्यत्र सादेश्चैवार्धधातुकस्य इति श्वा स्थाने धा भवेत्

(५५) स्वाद्युभयपदिप्रक्रियायां (पृ. २३२) द्वितीयपङ्क्तौ चित्ये चीयाच्च चेषष्ट (२.५.१०) इत्यत्र चेषीष्ट इत्येवं भवेत्।

(५६) तनादिगणे (पृ.२४०) गुर्जरभाषानुवादे तेने तेततुः तेनुः (२.७.३) इत्यत्र तेनतुः इत्येवं भवेत्।

(५७) क्र्यादिप्रकरणे (परस्मैपदे)(पृ.२५४) प्रथमपङ्क्तौ ञ्याता ज्यासति ञयास्यतः (२-९. २४) इत्यत्र 'ज्याता' इति ञकारस्य स्थाने जकारः।

(५८) ञ्यन्तप्रक्रियायां (पृ. २५८) 'धापयति तथव' (२.११.५) इत्यत्र तथैव इति।

(५९) सप्रकरणे (पृ. २६९) द्वितीयपङ्क्तौ ..... विशषता (२-१२-२३) इत्यत्र विशेषता इति भवेत्।

(६०) यङ्प्रक्रियायां (पृ. २७१) स्याद (२-१३-३) इत्यत्र स्याद् इति भवेत्।

(६१) तत्रैव (पृ. २७२) द्वितीयपङ्क्तौ आदि ग्रहणतो ग्राहया (२-१३-११) इत्यत्र 'ग्राह्या' इत्यवं भवेत्।

(६२) यङ् प्रकियायां (पृ. २७३) 'अतन्तनिष्ट भूत सौ' (२-१३-१९) इत्यत्र भूते इति।

(६३) यङ् प्रक्रियायां (पृ. २७५)....... रियङि (२, १३.२२) इत्यत्र रिर्यङि इति भवेत्।

(६४) यङ् लुक् प्रक्रियायां (पृ. २७८)....'बाभवति' (२, १४.१) इत्यत्र 'बोभुवति' इति।

(६५) तत्रेव (पृ. २७८)..... तस्मात् द्वित्व विधीयताम् (२, १४.२) इत्यत्र द्वित्वं इति।

(६६) आत्मनेपद प्रकरणे (पृ. २८९)..... दुष्ट पुरषस्य (२, १६.२८) इत्यत्र दुष्ट पुरुषस्य इति भवेत्।

(६७) भावकर्मप्रक्रियायां (पृ. २९३).... पक्षे 'कृषिष्ट' कारिता (२, १७.१६) इत्यत्र पक्षे कृपीष्ट कारिता इत्येवं भवेत्।

(६८) तत्रैव (पृ. २९३) शप्यते इति यक्रिया (२, १७.१४) इत्यत्र यत्क्रिया इति।

(६९) उणादि प्रकरमे (पृ. ३२९) 'सोमश्च एवं नेमश्च' इत्यत्र सोमश्च एवं नेमश्च' (३, १.१७०) इति वकारस्य स्थाने चकारो भवेत्।

(७०) स्त्रीप्रक्रियायां (पृ. ३४२) लोकाच्छेषस्य सिद्धि (३, १.२४५) इत्यत्र सिद्धिः इति विसर्गस्यावश्यकता वर्तते।

(१) सप्तमे स्वरान्तपुंल्लिङ्गप्रकरणे (पृ. २०) गुर्जरभाषानुवादे ङ वर्णस्य स्थाने उ वर्णः लिखितः।

(२) अष्टमे स्वरान्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणे (पृ. ४१) गुर्जरभाषानुवादे यड् आगमः (१, ८.३) इत्यत्र यट् आगमः इति भवेत्।

द्वितीयावृत्तिः।

(३) भ्वादि प्रक्रियायं (पृ. १४७) गुर्जरानुवादे 'चुश्च्योत्' (२, १.८८) इत्यत्र 'श्चुत्योत्' इति ।

(४) तत्र (पृ. १५०) गुर्जरभाषानुवादे असैत्सत् (२, १.१०४) इत्यत्र 'असैत्सीत्' इति।

(५) स प्रकरणे (पृ. २६६) गुर्जरभाषायां तितरिषति (२, १२.३) इत्यत्र तितरीषति-तितीर्षति इति भवेत् ।

(६) उणादि प्रक्रियायां (पृ. ३२९) गुर्जरभाषायां ओम (३, १.१६८) इति स्थाने ओम् इति भवेत्।

(१) स्वरान्तपुंल्लिङ्गप्रकरणे (पृ. ३७) सेरास्याड्ित्संज्ञकः (१, ७.१०५) इत्यत्र वर्णन्यूनतापूरणार्थं सेरा स्याड्ित्ससंज्ञकः ' इति साधुः ।

(२) हसान्तपुंल्लिङ्गप्रकरणे (पृ. ५९) 'त्यदादीनां दस्य मः' (१, १०.५१) इत्यत्र त्यदादीनां च दस्यमः इति भवेत्।

(३) विभक्तयर्थ (कारक) प्रकरणे (पृ. ९१) दन्योक्ते प्रथमामता (१, १६.५) इत्यस्य सूत्रनिर्देशः पादटिप्पण्यां विस्मृतः।

(४) तत्र (पृ. १२८) प्रेम शब्दस्य गुर्जरानुवादे (१, १८.६३) प्रेमभाव इत्यत्र 'प्रियभाव' इत्येवं श्रेयान् ।

॥ द्वितीयवृत्तिः ॥

(५) द्वितीयवृत्तौ भ्वादिप्रकरणे (प. १४१) तद्विभक्ति चतुष्टयम् (२, १.५०) इत्यत्र द्वयोः पदयोः 'तद्विभक्तिचतुष्टयम्' इत्यपृथकत्वमेव साधुः ।

(६) तत्र (पृ. १७३) द्वितीयपङ्क्तौ..... णादौ मम्नौ मम्नतुः इत्यत्र णादौ मम्नौ च मम्नतुः (२, १.२५३) इत्येवं भवेत् ।

॥ अदादयः ॥

(७) अस्मिन् प्रकरणे (पृ. २०८) गुर्जरभाषानुवादे रुद् वगेरे चार (२, १.६३) इत्यत्र रुद् वगेरे पांच इत्यवधेयम्। (रुद्-स्वप्-श्वस्-प्र+अण् जक्ष्)

(८) रुधादिगणप्रक्रियायां (पृ. २३६) 'दिप्तिदेवनयोर्विराविती (२, ७.५) इत्यत्र दीप्तिदेवनयोरिराविती इति वकारस्य स्थाने रकारस्यावश्यकता।

(९) यङ् प्रक्रियायां (पृ. २७३)....... 'भूते सा-चङ्क्रमिष्ट कोविद' (२, १३.१८)इत्यत्र भूते-सावचङ्क्रमिष्ट' कोविद इति भवेत्।

(१०) तृतीयवृत्तौ निष्ठाप्रक्रियायां (पृ. ३२१) अवाऽद्यग्रहणादेते (३, १.१२२) इत्यत्र 'अत्राऽद्यग्रहणादेते' अत्येवं भवेत्।

(११) क्त्स्वादि प्रक्रियायां स्तः शतृशाना (३, १.१३४) इत्यत्र स्तः शातृशानौ इति।

(१२) उणादि प्रकरणे .... का इति विशेषता (३, १.१६८) इत्यत्र 'कार' इति भवेत्।

स्वरान्तपुंल्लिङ्गप्रकरणे (पृ. १९) विभक्तयन्तं पदं त्विह (१, ७.१) इत्यत्र विभक्त्यन्तं पदं त्विह इत्यवं भवेत्।

(१) तत्रैव स्वरान्तपुंल्लिङ्गप्रकरणे (पृ. २०) भारतीदत्तसूत्रैश्च नृपादौ पुंस्त्ववाचिनाम् (१, ७.२) इत्यत्र गुर्जरभाषानुवादे हे नृप ! आदौ इति पद्य-विभागः श्रेयान् ।

(२) तत्रैव (पृ. ४०) 'ङस्य सूत्रेण भो नृप'। (१, ७.१२५) इत्यत्र ङस्स्य सूत्रेण भो नृप ! इति सूत्रं (१, ७.४३) अनुसृत्य पाठः साधुर्भवेत्।

(३) (पृ. ६८) गुर्जरभाषानुवादे (उशनसाम्) (१, १०.११३) इत्यत्र (दोषाम्) इति साधुः ।

(४) स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे (पृ. ८९) पत्न्यादयो निपात्यन्त्ये (१, १५.३७) इत्यत्र निपात्यन्ते इति भवेत् ।